

RETTENETES IVÁN CÁR JELLEMÁBRÁZOLÁSA

(V. O. Kljucsevszkij: Szocsinenija t. II. Kursz ruszszkoj isztorii 2. rész. Moszkva, 1957. 187–200.)

A gyermekkor: Iván cár 1530-ban született. A természet gyors felfogással, szellemi hajlékonysággal áldotta meg, elmélyedő, kissé gúnyoros, igazi nagyoroszló ésszel. De gyermekkorának körülményei korán tönkretették ezt az értelmet, természetellenes, beteges irányt szabva neki. Iván korán elárult – négyéves korában elvesztette apját, nyolcévesen pedig anyját. Gyermekkorától kezdve idegen embereket látott maga körül. Lelkébe korán és mélyen belevésődött, és egész életében megőrizte az árvaság, az elhagyatottság és a magány érzését, amelyekről minden adandó alkalommal mondogatta: „rokonaim nem törődtek velem”. Innen eredt féltékenysége, amely alapvető jellemvonása volt. Mint minden ember, aki idegenek között nőtt fel, apai felügyelet és anyai melegség nélkül, Iván korán megszokta, hogy nyitott szemmel és füllel járjon. Ez kifejlesztette benne a gyanakvást, amely évek múltán az emberek iránti mély bizalmatlansággá változott. Gyermekkorában gyakran tapasztalnia kellett környezete közönyét, vagy megvetését. Maga emlékezett vissza később Kurbszkij hercegnek írt levelében, hogy öccsével, Jurijjal, gyermekkorukban mindenben akadályozták, nyomorúságosan tartották, rosszul táplálták és ruházták őket, semmiben sem lehetett akaratuk, mindent kényszerből, nem életkoruknak megfelelően cselekedtek. Az ünnepélyes ceremóniák alkalmával – kivonuláskor vagy a követek fogadásakor –, cári pompával vették őket körül, szolgalelkű alázattal állták körbe, de a hétköznapokon ugyanezek az emberek nem voltak ilyen szertartásosak, hol kényeztették, hol ingerelték őket. Megesett, hogy öccsével, Jurijjal játszottak elhunyt apjuk hálószobájában, s a vezető bojár, V. Sujszkij herceg elterpeszkedett előttük a padon, könyékkel az elhunyt uralkodó, apjuk ágyára támaszkodott, figyelmet sem fordítva a gyermekekre, sem mint apa, sem mint uralkodó. Az a keserűség, amellyel 25 év múlva is gondolt Iván erre az esetre, jól érzékelteti milyen gyakran és mennyire felbosszantották őt gyermekkorában. Mint uralkodót becéztek, mint gyereket sértegették, és abban a közegben, amelyben gyermekora telt, nem tudott mindig rögtön és nyíltan bosszúságának, vagy dühének hangot adni, kitölteni a mérgét.

A kényszerűség, hogy uralkodnia kellett magán, le kellett nyelnie könnyeit, táplálta benne az ingerlékenységet, az emberekkel szembeni viszszafojtott, hallgatag elkeseredést, összeszorított fogakkal tartotta vissza a dühöt. Ráadásul gyermekkorában egyszer nagyon megijesztették. 1542-ben, amikor a Belszkij-hercegek pártja kormányzott, Sujszkij herceg hívei éjszaka, hirtelen rátámadtak az ellenségeik oldalán álló Joaszaf metropolitára. Az egyházfő a nagy fejedelem palotájában rejtőzött el. A lázadók betörték a metropolita ablakait, utána nyomultak a palotába és hajnalban, zajjal rátörték a kis uralkodó hálószobájára, felébresztették és megrémisztették őt.

A bojár uralom hatása

A bojár önkényesség és erőszak felháborító jelenei, amelyek között Iván növekedett, voltak első politikai benyomásai. Ezek bátortalanságát ideges féltékenységgé változtatták, amelyből az évek múltán kifejlődött a vesztély eltúlozására való hajlam, kialakult az, amit kimeredt szemű rettegésnek neveznek. A mindig nyugtalan és gyanakvó Iván korán hozzászokott ahhoz a gondolathoz, hogy ellenségekkel van körülvéve és azt a szomorú hajlamot nevelte ki magában, hogy úgy tekintsen maga köré, mint akit az ármány végtelen hálója fon körbe, amely úgy tűnt neki, hogy minden oldalról behálózza. Ez arra kényszerítette, hogy állandóan résen legyen, a gondolat, hogy a sarokból ellenség les rá, megszokottá, minden percben várttá vált. Az önfenntartás ösztöne mindennél erősebben munkált benne. Eleven eszének minden erőfeszítését e durva érzés kialakítására fordította.

Korai érettség és ingerlékenység

Mint minden ember, aki korán megkezdi létéért való harcát, Iván gyorsan nőtt, és idő előtt felnőtt. Már 17–20 év között, amikor kinőtt a gyermekkorból, meghökkentette környezetét az átélt benyomások és megfontolt gondolatok hihetetlen mennyiségével, amelyekig elődei érett, felnőtt korukban sem jutottak el. 1546-ban, 16 éves korában, játék közben, az évkönyv szerint, hirtelen a házasságról kezdett beszélgetni a bojárokkal, még pedig olyan megfontoltan és olyan körültekintő politikai elgondolásokkal, hogy a bojárok sírva fakadtak a meghatottságtól; hogy milyen fiatal a cár, és már mi mindenről gondolkodott, senkivel nem tanácskozva meg, mindenki elől eltitkolva gondolatait. Ez a korai szokása, a magáról való nyugtalan, magányos elmélkedés, csendben emésztette fel Iván idegeit, és kifejlesztette

benne a beteges érzékenységet és ingerlékenységet. Iván korán elvesztette lelki egyensúlyát, és azt a képességet, hogy irányítsa azokat, korán hozzászokott, hogy megossa a lelkiek munkáját, hogy az értelemben érzéseket is vigyen. Bármiről is tépelődött, szenvedéllyel üzte, tüzelte gondolatait. Az önszuggesterálás segítségével képes volt arra, hogy merész és magasröptű gondolatokig hevítse fejét, izzitsa beszédét és akkor nyelvéről, vagy tollából mint a kovács kalapálta izzó vasról, kipattantak az elmésség szikrái, a csipős gúny, a találó szavak, a váratlan fordulatok. Iván a 16. század egyik legjobb moszkvai szónoka és írója volt, mégpedig azért, mert korának legingerültebb moszkvai embere volt. A szenvedély és izgatottság diktálta műveiben elképesztő a hév, hajlékony esze, csalafinta dialektikája, gondolatainak ragyogása. Ez azonban foszforeszkáló ragyogás volt, mely mentes a melegségtől. Nem lelkesültség ez, hanem a fej láza, ideges elevenség, a mesterséges izgalom következménye. A cár Kurbszkij herceghez írt leveleit olvasva, meglepő a szerzőnél a különböző érzések gyors váltakozása: nagylelkűség és megbánás rohamai; a mély meghittség felvillanásai váltakoznak a durva tréfával, kemény haraggal, az emberek iránti hideg megvetéssel. Az értelem és az érzelem megfeszített munkájának perceit a kimerült lélek teljes elerőtlenedése követte, és ekkor egész élelméjűségéből még a józan ész sem maradt meg. Az értelmi kimerültség és az erkölcsi lesüllyedés perceiben minden értelmet nélkülöző tettekre volt képes. A gyorsan kiégő emberek idővel, amikor gyengül túlfűtöttségük, általában mesterséges eszközöz, borhoz menekülnek, és Iván is az opricsnyina éveiben, úgy látszik, nem idegenkedett ettől az eszköztől. Ilyen erkölcsi egyenlőtlenségekkel, lelke magasbatörésének a legszgyenletesebb hanyatlásokkal való váltakozásával magyarázható Iván államférfiúi tevékenysége is. A cár sok jót, okosat, sőt nagyot gondolt ki, de ezek mellett még több olyan cselekedete volt, amely szörnyűvé és viszsztatásítóvá tette őt a kortársak és az elkövetkezendő nemzedékek szemében. Novgorod elpusztítása csupán az árulás gyanúja miatt, fia és Filip metropolita megölése, szgyenletes viselkedése az opricsnyikokkal Moszkvában és Alekszandrovszkaja faluban – ha erről olvasunk azt gondoljuk, hogy egy született vadállat volt.

Lelki kiegyensúlyozatlanság

De mégsem volt az. Természettől fogva, vagy nevelése miatt hiányzott belőle a szilárd erkölcsi egyensúly és a legapróbb mindennapos nehézségekben is szívesebben hajlott a rossz oldalra. Minden percben várható volt tőle

egy durva kirohanás: nem tudott megbirkózni a legkisebb kellemetlenségekkel sem. 1577-ben az utcán, a meghódított livon városban, Kokengauzenben, kedélyesen beszélgetett egy protestáns lelkésszel kedvenc teológiai témáiról, de majdnem kivégeztette, amikor az óvatlanul összehasonlította Luthert Pál apostollal. Rávert a lelkész fejére a lovaglóstorral és ezekkel a szavakkal vágatott el: „Menj az ördögbe a te Lutheroddal.” Máskor megparancsolta, hogy kaszabolják le a Perzsiából küldött elefántot, mert az nem ereszkedett térdre előtte. Hiányzott belőle a belső, született nagylelkűség; érzékenyebb volt a rossz, mint a jó benyomások iránt; azoknak a rossz embereknek a táborához tartozott, akik gyorsabban és szívesebben észlelik másokban a gyengeségeket és a fogyatékosságokat, mint a tehetséget és a jó tulajdonságokat. Minden szembejövőben elsősorban az ellenséget látta. Legnehezebben a bizalmát lehetett megszerezni. Az ilyen embernek ehhez az kell, hogy minden percben éreztesse vele, hogy szeretik és tisztelik, s hogy teljes odaadással szolgálják, és akinek sikerült meggyőznie erről Iván cárt, az a mértéktelenségig élvezte a bizalmát. Akkor felszínre került az a tulajdonsága, amely ezen emberekkel szemben könnyített állandóan feszült, rossz hangulatán – ez volt a ragaszkodás. Első feleségét különösen érzelmes, nem domosztroji szerelemmel szerette. Ugyanilyen ösztönösen vonzódott Szilveszterhez és Adasevhez, majd Maljuta Szkuratovhoz is.

A bizalmatlanságnak és a ragaszkodásnak eme együttese jutott kifejezésre gyermekeit okító végrendeletében: „embereiteket hogyan szeressétek és jutalmaztatók, és hogyan védekezzetek ellenük”.

Épp jellemének az a kettőssége fosztotta meg a szilárdságától. Megszokott kapcsolatai inkább idegesítették és bosszantották, mint tünődésre kényszerítették. De az erkölcsi nyugalom pillanataiban amikor megszabadult a külső, ingerlő hatásoktól, és egyedül maradt saját, meghitt gondolataival, olyan szomorúság kerítette hatalmába, amelyre csak azok az emberek képesek, akiket sok erkölcsi veszteség ért és sokat csalódtak az életben. Úgy tűnik egy régi moszkvai nagyfejedelem végrendeleténél, amely ingó és ingatlan vagyonának aprólékos szétosztását tartalmazza örökösei között, semmi sem lehet formálisabb és lelketlenebb. Iván cár ebben a sztereotip okmányban is hű maradt lírai alkatához. A végrendelet magasröptű vallási elmélkedésekkel kezdődik és ezekkel a lélekbemarkoló szavakkal folytatódik: „a test elgyengült, a lélek gyengélkedik, a testi-lelki sebek elszaporodtak, és nincs orvos, aki meggyógyítana engem, vártam valakit, aki együtt bánkódna velem, de nem volt senki, aki vigasztalt volna, rosszal fizettek a jóért, gyűlölettel a szeretetért.” Szegény szenvedő, cár-mártír – gondolhatjuk – olvasva ezeket

a panaszos, gyászos sorokat. Ez a szenvedő azonban anélkül, hogy kinyomozta volna, csupán mert gyanús volt – tehát feleslegesen – rombolt le embertelenül és istentelenül egy ősi nagy orosz várost környékével együtt, úgy, ahogy még a tatárok sem döntöttek romba egyetlen orosz várost sem. A legvadabb perceiben is el tudott jutni a mesterkélt meghatódottsáig, a krokodilkönnyekig. A kivégzések tetőfokán betér a moszkvai Uszpenszkij székesegyházba. Filip metropolita fogadja őt, készen arra, hogy az egyházi méltóság jogán közbenjárjon a szerencsétlen, kivégzésre ítélték érdekében. „Csak hallgass – mondta a cár, alig tudva türtőztetni magát, – egyet mondd neked, hallgass, szentatyám, hallgass és áldj meg bennünket!” „A mi hallgatásunk – válaszolta Filip bünt ró a lelkedre és halált hoz.”

„Rokonaim – válaszolt szomorúan a cár –, felkeltek ellenem és rozszat akarnak nekem: mi dolgod a mi cári útmutatásunkkal?”

Iván cár leírt tulajdonságai önmagukban érdekes anyagot szolgáltathatnak egy pszichológusnak vagy inkább egy pszichiáternek, mondják egyesek: hiszen így könnyű az erkölcsi lazaságot, különösen történelmi távlatból, lelki betegségként kezelni, s ezzel az ürüggyel felszabadítani a képzelt beteget a történelmi felelősség alól. Sajnos egy körülmény a leírt sajátosságoknak jóval nagyobb jelentőséget kölcsönzött, mint az ember életében általában – különösen pedig az ilyenekben bővelkedő orosz lélekben – jelenlévő pszichológiai kuriózumok: Iván cár volt. Személyes jellemvonásai sajátos irányt szabtak politikai gondolkodásának és politikai gondolkodása súlyos, kifejezetten káros hatást gyakorolt politikai tevékenységére, sőt tönkretette azt.

Korai gondolat a hatalomról

Iván korán és sokat – korábban és többet, mint kellett volna – kezdett a maga nyugtalan módján gondolni arra, hogy ő Moszkva és az egész Oroszország uralkodója. A bojár uralom botrányai megerősítették benne ezt a gondolatot, nyugtalan, kiélezett jelleget kölcsönöztek annak. A bojárok ingerelték és sértegették őt, kitaszították a palotából és megfenyegették, hogy megölik azokat az embereket, akikhez kötődött; nem törődtek gyermeki könyörgéseivel, és könnyeivel, szeme előtt tisztelenül bántak apja emlékével, és lehet, hogy csúnyán emlegették az elhunytat fia jelenlétében. De ezt a fiút mindenki elismerte törvényes uralkodónak; senki nem tett még célzást sem arra, hogy cári jogaihoz kétség vagy vita férhet. Mindenki hatalmas uralkodónak nevezte a környezetében; minden nyugtalanító és zaklató

eset azonban a fentiekre emlékeztette és arra készítette, hogy a cári méltóságáról alkotott gondolatait, mint az önvédelem politiaki eszközét dédelgesse. Ivánt valószínűleg úgy tanították írni-olvasni, miként elődeit, s ahogy általában tanították a régi Oroszthonban: a csaszoszlov és a zsoltóarskönyv szövegét hajtogatták, majd vég nélkül ismételték az átvett anyagot. Ezekből a könyvekből mechanikusan betanulták a bölcs mondásokat, egész életükre emlékezetükbe vésték. Úgy látszik, Iván gondolatai már korán, gyermekként, behatoltak a mechanikus bemagolt csaszoszlov és a zsoltóarskönyv sorai közé. Talált itt a cárról és a cárságról, Isten felkentjéről, a bűnös tanácsadókról, a boldog férfiról, aki nem fogadja meg tanácsaikat stb. szóló sorokat. Attól fogva, hogy Iván kezdte megérteni árva helyzetét és elkezdett gondolkodni környezetével való kapcsolatán, e soroknak elkerülhetetlenül magukra kellett vonniuk figyelmét. A maga módján értelmezte ezeket a bibliai aforizmákat, magára és helyzetére vonatkoztatta azokat. Ezek megadták az egyenes és várt válaszokat azon kérdéseire, amelyek a mindennapos konfliktusok által fogalmazódtak meg fejében, erkölcsi igazolását sugalmazták gonoszérzetének, amelyet ezek az összeütközések váltottak ki benne. Könnyű megérteni, milyen gyors sikereket ért el Iván a szentírás tanulmányozásában, ha ezt az ideges, szubjektív módszert használta fel exegetikájához, ha az isteni szót zaklatott és kiszámíthatatlan érzés nyomására tanulta és magyarázta. Ettől kezdve a könyvek váltak foglalatosságai kedvenc tárgyává. A zsoltóarskönyv után a szentírás más részeire tért át, sokat olvasott, mindent, amit megszerezhetett abból a könyvkészletből, amely az akkori orosz olvasótársadalomban közkezen forgott. Ő volt a 16. század legolvasottabb moszkvaija. Nem hiába nevezték kortársai „a szóbeli bölcsesség szónokának”. Szeretett egyházi témákról beszélgetni, különösen ebéd közben és az évkönyv szavai szerint különleges szellemességre és emlékezetre tett szert a szentírásnak köszönhetően. Egyszer, 1570-ben, palotájában egy ünnepélyes beszélgetést szervezett a hitről a lengyel követség lelkészével, a cseh protestáns Rokytával, a követség, a bojárok és a papság jelenlétében. Terjedelmes beszédében előadta a protestáns teológus tanítását leleplező pontokat, és megparancsolta neki, hogy „szabadon és bátran” védekezzen, mindenféle félelem nélkül, figyelmesen és türelmesen végighallgatta a lelkész védőbeszédét, és utána írt egy máig fennmaradt, terjedelmes cáfolatot. A cár válasza helyenként kitűnik életszerűségével, szemléletességével. Gondolatai nem mindig egyenes, logikus úton haladnak, nehéz témákba ütközve homályba burkolóznak, vagy elkanyarodnak, de időnként nagy dialektikai rugalmasságról tesznek tanúbizonyságot. Az írás szövegeit nem mindig idézi,

de a szerző széleskörű olvasottsága nemcsak az írás és az egyházatyák művei, de a lefordított, görög kronográfiák, s az akkori orosz világtörténelem-tan-könyvek terén is nyilvánvaló. A legfontosabbak, amit különös figyelemmel olvasott, vallásos tárgyúak voltak, mindenütt megtalálta és feljegyezte azokat a gondolatokat és képeket, amelyek megfeleltek hangulatának és tulajdon gondolatait ismételték. Többször végigolvasta kedvenc fejezeteit, és ezek kitörölhetetlenül bevésődtek emlékezetébe. Nem kevésbé, mint némely közismert mai tudós, Iván is szerette műveit odaillő vagy nem odaillő idézetekkel tarkítani. A Kurbszkij hercegnek írt első levelében mindenhová külön sorokat illesztett be az írásból, néha egész fejezeteket másolt ki az ószövetségi prófétáktól vagy az apostolok leveleiből és nagyon gyakran szükségtelenül meghamisította a bibliai szöveget. Ez nem hanyagságból történt, hanem azért, mert Iván, nyilvánvalóan, emlékezetből idézett.

A hatalom eszméje

Ilyen korán alakult ki Iván fejében a politikai gondolkodás — az a foglalatosság, amelyet nem ismertek moszkvai elődei, sem gyermekjátékaikban, sem a felnőttkor ügyes-bajos gondolai között. Úgy tűnik, ez a tevékenység titokban folyt, eltitkolva környezete elől, amely így sokáig nem is sejtette milyen irányt vesz a fiatal uralkodó nyugtalan gondolata, és valószínű, ha tudomásukra jutott volna mindez, nem helyeselték volna a könyvek iránti kitarító figyelmét. Ezért csodálkoztak annyira, amikor 1546-ban a 16 éves Iván hirtelen arról kezdett velük beszélni, hogy házasodni kíván, de még előtte fel akarja kutatni azokat az ősi szokásokat, amelyek alapján ősei, a cárok és a nagyfejedelmek, és rokona, Vlagyimir Vszevolodovics Monomah elfoglalták a trónt, a nagyfejedelemséget. Váratlanul érték a bojárokat az uralkodó gondolatai, teszi hozzá a krónikás, és csodálkoztak, hogy ilyen fiatal és már az ősi szokásokat kutatja. Iván első elgondolása az volt, hogy miután megszabadult a bojárok kormányzati gyámsága alól, felveszi a cári címet és ünnepélyes egyházi szertartással megkoronáztatja magát. A cár politikai elképzeléseit titokban dolgozta ki, amint rejtve alakult ki bonyolult jelleme is. Egyébként leveleiből többé-kevésbé rekonstruálható politikai önevelésének menete. Kurbszkij hercegnek írt levelei — félig a cári hatalomról szóló politikai értekezések, félig politikai pamfletek a bojárság és törekvéseik ellen. Próbálják meg átlapozni első hosszú levelét — meg fogja lepni önököt a jól érzékelhető tarkaság és tartalmi összevisszaság, a könyvanyag sokfélesége, amelyet nagy veszélyessel gyűjtött össze és bőkezűen hintette szét

a szerző ezeken a végnélküli oldalakon. Minden van itt: számos név, szöveg és példa. Hosszú és rövid idézetek a szentírásból és az egyházatyáktól, sorok és teljes fejezetek az ószövetségi prófétáktól – Mózesétől, Dávidtól, Izsáktól, az újszövetségi egyházatyáktól – Nagy Bazil, Násiens-i Gergely, Aranyszájú Szent János, alakok a klasszikus mitológiából és eposzból – Zeusz, Apollon, Antenór, Aeneas, – együtt a bibliai nevekkal – Gedeon, Avimelech, Euthyos – összefüggés nélküli epizódok a zsidó, római, bizánci történelemből, sőt a nyugat-európai népek történetéből, középkori vandál, gót, szarmata, frank nevekkal, amelyeket a kronográfiákból olvasott ki, és végül az orosz krónika néha váratlanul odavetett vonásai és mindez összekeverve, tele anakronizmusokkal, kaleidoszkópszerű tarkasággal látható logikai sorrend nélkül, fel-felbukkan és tűnik el az olvasó előtt, a szerző szeszélyes gondolatfordulatainak és képzeletének engedelmességgel és mindezt a – elnézés a kifejezésért – tudományos kását időnként egyházi, vagy politikai aforizmákkal ízesítette, finom iróniával vagy kemény, néhol találó szarkazmussal fűszerezte meg. Micsoda kaotikus, mindenféle kacattal telezsúfolt emlékezet, – gondolja, aki átlapozza ezt az irományt. Nem véletlenül nevezte Kurbszkij herceg Iván levelét olyan vénasszonyi fecsegésnek, amelyben az írott szöveget női pletykák és ágytitkok fogják át. De vizsgálják meg figyelmesebben a szövegek, gondolatok, visszaemlékezések és a lírai kitérések pezsgő áradatát, és nem lesz nehéz megragadni az alapvető gondolatot, amely vörös fonálként húzódik végig ezeken az oly zavaros lapokon. A gyermekkorától fogva betanult kedvenc bibliai szövegek és történelmi példák mind egy témára adnak választ, mind a cári hatalomról, annak isteni származásáról, az államrendről, a tanácsadókhöz és az alattvalókhöz való viszonyról, a vezetőnélküliség és az anarchia gyilkos következményeiről beszélnek. Állhatatosan tanulmányozva kedvenc szövegeit és végnélkül elmélkedve róluk, Iván fokozatosan és észrevétlenül létrehozott magának belőlük egy ideális világot, ahová elvonult, mint Mózes a hegyére, hogy kipihenje a mindennapos félelmeket és keserűségeket. Szeretettel szemlélte az ószövetségi kiválasztottak és az isteni felkentek magasatos alakjait – Mózesét, Saulét, Dávidét, Salamonét. De ezekben az alakokban, mint egy tükörben, saját magát vélte látni, tulajdon cári alakját, bennük saját ragyogásának visszatükrözését igyekezett felfedezni, megpróbálta magára vonatkoztatni fényük és magasztosságuk csillogását. Érthető, hogy gyönyörködött magában, hogy tulajdon személyét ebben a tükrözésben olyan dicsfény és a méltóság övezte, amelyre az egyszerű, moszkvai fejedelem-gazdák még csak nem is gondoltak. IV. Iván volt az első moszkvai uralkodó, aki meglátta és megérezte magában a cárt – az isteni fel-

kentet, igazi bibliai értelemben. Ez számára politikai kinyilatkoztatás volt, és attól az időtől kezdve, cári „énje” ájtatos hódolatának tárgya lett. Lénye szentség lett számára és elgondolásaiban cári hatalma tudós teóriájának formájában e politikai önistenítés egész hitvallását hozta létre. Emelkedett stílusban és a szokásos finom iróniával írta pl. a következőket a béketárgyalások idején ellenségének, Báthory Istvánnak, miközben szemére vetette annak választott hatalmát: „Mi, alázatos Joann, isten kegyelméből nem pedig lázongó emberi akaratból egész Oroszország cárja és nagyfejedelme.”

Ideológiája gyakorlati kidolgozásának hiányossága

De eszének és képzeletének minden megfeszítésével is csak a cári hatalom egyszerű, meztelen eszméjét alkotta meg, praktikus következtetések nélkül, amelyeket pedig mindenféle eszme megkövetel. Az elmélet mind államrend és politikai program kidolgozatlan maradt. Ellenségeskedéssel és vélt félelemekkel volt eltelve, szem elől tévesztette az állami élet követelményeit és gyakorlati feladatait, és nem tudta saját elvont elméletét az adott történelmi valósághoz illeszteni. E gyakorlati kimunkálás nélkül a felsőbb hatalomról szóló magasztos teóriája így a személyi hatalom szeszélyévé alakult, a személyes gonoszság az ellenőrzést nem tűrő önkény fegyverévé torzult. Ezért az államrend soronkövetkező gyakorlati kérdései megoldatlanok maradtak. Ifjú korában, mint láttuk, az állam irányítását kezébe vévén, a cár kiválasztott tanácsadóival bátor kül- és belpolitikát folytatott, amelynek célja egyrészt a Balti-tenger partvidékének elérése, a Nyugat-Európával való közvetlen kereskedelmi- és kulturális kapcsolatok létesítése volt, másrészt, a rendteremtés a törvényhozásban, hogy megszervezzék a területi közigazgatást, létrehozzák annak helyi szervét és felszólítsák őket, hogy ne csak helyi bírósági, adminisztratív ügyekben vegyenek részt, hanem a központi hatalom tevékenységében is. Az Országos Gyűlések, amelyeket először 1550-ben hívtak össze, továbbfejlődvén és az irányítás mindennapi állandó szervévé válván, a cár mint össznépi uralkodó gondolatát voltak hivatottak megerősíteni, szemben a részfejedelmi örökbirtokossal. De a cár nem forrt össze tanácsadóival. A hatalommal kapcsolatban megnyilvánuló gyanakvó és betegesen izgatott érzése miatt a jó, nyílt tanácsot felsőbb jogai elleni merényletnek tartotta, a terveivel való ellenkezés pedig – a zendülés, összeesküvés és az árulás jele volt. Eltávolítva a jó tanácsadókat, gyanakvó politikai gondolkodása által kijelölt egyoldalú irányban haladt, mindenütt ármányt és lázadást gyanított, és óvatlanul felvetette az uralkodó és a bojárok kapcsolatá-

nak régi kérdését, amelyet képtelen volt megoldani, és amelyet ezért nem kellett volna felvetnie. A probléma egy történelmileg létrejött ellentétben összegződött: a bojártság kormányzásban elfoglalt helye és politikai hangulata, illetve a moszkvai uralkodó hatalmának jellege és politikai öntudatának ellentétében. Ez a kérdés megoldhatatlan volt a 16. század moszkvai emberei számára. Ezért amíg lehetett el kellett tussolni, enyhíteni az általa kiváltott ellentétet – az értelmes politika eszközeivel: ám Iván egyszerre akart megbirkózni ezzel a kérdéssel, mely a fenti ellentét kiélezésével járt. Egyoldalú politikai elméletével élére állította azt, ahogy a tudományos vitákon a téziseket elméletileg és nem gyakorlatilag fogalmazzák meg. Miután magává tette a felsőbb hatalom rendkívül kivételes, türelmetlen, tisztán elvont elméletét, elhatározta, hogy nem kormányozhatja úgy az országot mint apja és nagyapja tették, a bojárokkal együttműködve, de hogy hogyan kell másféppen kormányoznia, ezt ő maga sem tudta tisztázni magában. A rendről szóló politikai kérdést a személyek elleni elkeseredett ellenségeskedéssé, céltalan és értelmetlen küzdelemmé változtatva, opricsnyinájával szörnyű zavart idézett elő a társadalomban, a fiúgyilkossággal pedig előkészítette dinasztiájának pusztulását. Ugyanakkor kezdeti sikeres külpolitikai vállalkozásai és belső reformjai kudarcba fulladtak, befejezetlenek maradtak az óvatlanul kiélezett belső ellenségeskedés miatt. Innen érthető, hogy ez a cár miért tűnt fel kettős színben az uralkodását átélő kortársak bemutatásában. Így pl. egyikük a cár dicső tetteit leírva az Anasztázia cárné haláláig terjedő időszakból így folytatja: „És aztán egy szörnyű vihar pusztításához hasonlóan vesztette el szívének nyugalmát, és igen bölcs esze tomboló természetté alakult és tulajdon államának pártütőjévé lett.” A másik kortárs a rettegett cárt jellemezve, azt írja, hogy „csodálatos ítélőképeségű férfi volt, a könyvek olvasásának tudományában jártas és ékesszóló, a felkelésben merész és a hazájáért állhatatos, Istentől kapott szolgálival szemben keményszívű, a vérontásban vakmerő és kérlelhetetlen, sok népet, a kicsitől a nagyig, saját cárságában elpusztított, sok városát rabságba vetette és még sok egyebet tett szolgálival, de ugyanez az Iván cár sok jót is véghez vitt; harcosait igen szerette és szükségeikre kincstárából bőkezűen adakozott.”

Iván cár jelentősége

Így, Iván cár pozitív jelentősége államunk történelmében messze nem olyan nagy, mint szándékai és kezdeményezései és a zaj alapján gondolnánk, amelyet tevékenysége csapott. A rettegett cár többet szándékozott tenni,

mint amennyit tett, erősebb hatást gyakorolt a kortársai képzeletére és idegeire, mint az államrendre. A Moszkvai Állam Iván nélkül is felépült volna, ahogy előtte és utána is épült, csak nélküle az építés könnyebben és egyenletesebben ment volna, mint alatta és utána, a legfontosabb politikai kérdéseket azok nélkül a megrázkódtatások nélkül oldották volna meg, amelyeket ő előkészített. Fontosabb uralkodásának negatív jelentősége. Iván cár remek író, sőt akár találemény politikai gondolkodó is volt, de nem volt államférfi. Egyoldalú önimádata és politikai gondolkodásának gyanakvó irányultsága, idegei zaklatottságával egyesülten, megfosztotta őt a praktikus tapintattól, a politikai szemmértéktől, a valóságérzéktől, és sikeresen hozzálátva az ősei által megalapozott államrend teljes felépítéséhez, saját maga számára is észrevétlenül azzal végezte, hogy ezt a rendet alapjaiban megrendítette. Karamzin egészen kicsit túlzott csak, amikor Iván uralkodását – amely kezdetét tekintve egyike volt a legragyogóbbaknak –, végső eredményét tekintve a mongol iga és a széttagoztság kora csapásai mellé állította. Feláldozta magát, dinasztiáját és az állam jólétét a gyűlölködésnek és az erőszaknak. Ahhoz az ószövetségbeli vak vitézhez hasonlíthatjuk, aki magára döntötte a házat, amelynek tetején ellenségei ültek, csak hogy elpusztítsa azokat.